

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ ДУХОВНОСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

М.Д. Прищак

Гуманітарні проблеми, з якими зіткнулося людство на зламі тисячоліть, виносять на перший план ніцшеанський проект “переоцінки цінностей”. На думку автора статті, в контексті глобальних проблем, які потрібно вирішувати людству, зростає усвідомлення, що базовим, цілевизначальним смислом, методологічною основою “переоцінки цінностей”, самовизначення, розвитку та самоактуалізації особистості повинна бути *духовність*. Це зумовлює необхідність з’ясування сутності та змісту поняття “духовність”, що і здійснюється нині у філософській, психологічній та педагогічній науках. Дієву допомогу в розв’язанні цієї проблеми може надати вивчення історико-педагогічної спадщини України другої половини ХІХ століття.

Відображення окремих аспектів проблеми духовності у творчості педагогів другої досліджуваного періоду аналізується в працях Л.Голубничої, О.Горчакової, Л.Журенко, Л.Климчак, С.Кузьміної, С.Саяпіної та інших.

Але історико-педагогічних досліджень, у яких би предметом уваги були питання сутності та змісту поняття духовності, за виключенням розвідок О.Сухомлинської [1], немає. Аналізові відображення цієї проблеми *в працях педагогів* (М.Пирогов, П.Редкін, П.Юркевич, С.Гогоцький, С.Миропольський, К.Ушинський) присвячена запропонована стаття.

Першим, хто у вітчизняній педагогіці розглядав педагогічний процес, виходячи з сутності людини, був М.Пирогов. У чому повинна бути ціль нашого життя? Яке наше призначення? До чого ми покликані? Що ми повинні шукати? – запитував учений [2, с. 31]. Смысл людського буття, на думку М.Пирогова, полягає в тому, щоб “бути людиною”, “бути істиною людиною”, “справжньою людиною” [2], поєднавшись з “вічними істинами”, світлими, чистими, високими, на основі “внутрішньої боротьби” [2, с. 36]. Таке поєднання дає можливість “виробитися і розвинути в собі внутрішній людині”, яка і є, на нашу думку, певною

формою визначення поняття “духовність” у вченого. Духовність людини (або “внутрішня людина”) є розвиток цілковито і всебічно всього благого, чим наділив її творець [3, с. 200], розгортання духу, який створює внутрішній світ [4, с. 95]. Механізмом цього є самопізнання – “глибокий і проникливий погляд у себе” [2, с. 48], формування “розуму, почуттів, моральної волі” [2, с. 35], досягнення всебічного розвитку здібностей і добрих нахилів дитини [3, с. 200].

Рушійним чинником цих процесів є натхнення, через яке людина проникає в глибину своєї душі й, один раз проникнувши, виносить переконання, що в ній існує заповітно-святе, відкриває таємниче джерело – дух. Світле й урочисте, воно робить розум сильним і далекозорим, як святковий одяг, обгортає дух, спрямовуючи його на небо [2, с. 46 – 47]. Без натхнення, вважає М.Пирогов, немає волі, без волі немає боротьби, а без боротьби – ницість і свавілля. Вважаємо, що розгляд натхнення як найвищої форми самотворчості, є переконливим, оскільки “відкриття” та “спрямування” можливе тільки на цій основі, а почуття, що переживаються і є станом духовності.

На основі здійсненого аналізу можемо зробити висновок, що М.Пирогов розуміє духовність як стан “відкриття”, актуалізації “таємничого джерела” – духу, як поєднання людини з вічними, святими, чистими, високими істинами на основі натхнення (самотворчості).

П.Редкін у праці “Що таке виховання?” відзначає необхідність розробки теоретичних основ педагогіки, визначення цілей виховання на основі смислових аспектів буття людини. Таким смислом, ціллю є, на думку педагога, “єдине ціле” (дух) [5, с. 212], який базується на божественних “ідеях краси, істини і добра” [5, с. 216].

Незважаючи на відсутність чіткого визначення поняття, аналіз педагогічної спадщини дає можливість зробити висновок, що духовність для П.Редкіна є станом „відданості всьому прекрасному, істинному і доброму”, станом „теплоти до всього, у чому виражаються дані ідеї”. І тому, визначаючи головну ціль виховання, вчений патетично закликає: „Виховуйте ж, батьки, дітей ваших у душі

краси, істини і добра! Нехай освічують ці божественні ідеї весь шлях їх земного життя! Нехай зігрівають вони їх розум і серце у всіх мінливостях долі! Нехай бачать вони в красі, істині і добрі Божество...” [5, 216].

Духовність, на думку педагога, є одночасно і процесом, і результатом самотворчості. Тому завданням освіти повинен бути розвиток духовних сил через заохочення вихованця до внутрішньої самодіяльності [5, с. 213], спроможності здобути для самоосвіти світлий розум і тверду волю [5, с. 216].

Найбільш системно в другій половині XIX століття проблема духовності досліджена відомим філософом, педагогом П.Юркевичем. Маємо всі підстави стверджувати, що ним розроблена філософсько-педагогічна концепція духовності. Розглядаючи людину як цілісну, гармонійну сутність, учений намагався визначити смислові аспекти людського буття як буття духу, психологічні та педагогічні чинники його розвитку й актуалізації.

На думку педагога, людина має реалізувати себе як “творіння Боже”: вона покликана проявити в собі образ Божий ділом мудрості і правди, любові і святості [6, с. 10]. Саме тому “... дух людини з його прагненням до істини, добра та Богоподібності є мета ...” [7, с. 21]. З іншого боку, дух є джерелом істини, добра і Богоподібності людини, джерелом найдосконалішого блага, трансцендентною сутністю, це “ядро” – “таємнича серця людини” [8, с. 141], задушевна, глибока сутність [9, с. 77].

Вчений не просто констатує важливість ідей істини, добра і краси як сутнісних складників духовності, але обґрунтовує їх психологічні та педагогічні чинники актуалізації. Ідеям краси, добра, істини відповідають три здібності душі: почуття, бажання або воля, пізнання. Ці три здібності відповідають покликанню до краси, до добра, до істини. Очевидність естетична, очевидність моральна й очевидність логічна, почуття прекрасного, доброго, істинного, смак, совість і мислення – це найсуттєвіші основи здоров’я та досконалості нашого духу. І тому завданням педагогіки є розвиток тонкого естетичного смаку, правильного морального чуття, чіткого мислення [6, 122 – 123].

Для розуміння генези поняття у спадщині П.Юркевича велике значення має його “філософія серця”, яка є основою теорії духовності. Саме через “серце” відбувається об’єктивація духу, воно виступає свого роду “механізмом” синтезу духовних смислів – істини, добра й краси. Духовність це любов серця до ідеального, до правди, добра і краси, це визначеність ідеєю духу, це стан Богоподібності [8, с. 129].

С.Гогоцький аналізує духовність через ідею “вищої істини”, “вищого начала”, “вищої цілі” життя – ідею Бога, божественного світоправління, божественного духу [10, с.110; 11, с.13]. Ця ідея лежить в основі інших вищих начал – Істини, Краси і Блага, які в своїй триєдності, синтезі й визначають аксіологічну сутність ідеї Бога.

Вчений визначає людину як моральну істоту, здатну до свідомої і свідомо-доцільної діяльності [10, с. 4], самодіяльності [10, с. 31]. А розумний і вільний дух може виявлятися на основі розвитку духовних сил людини через самопізнання, самоосвіту, самодіяльність. Але це визначення носить формальний характер, не враховує змістовного та ціннісного аспектів духовності. Чіткішим воно стає, коли вчений досліджує внутрішні почуття людини. Педагог ділить їх на тілесно-душевні, душевні й вищі, або духовні [11, с. 4]. Якраз через аналіз внутрішнього почуття здійснюється вихід на розгляд проблеми духовності, визначення її сутності та змісту, де самодіяльність і самосвідомість стає, на нашу думку, тільки формою й умовою розвитку. Вищі, духовні почування розвиваються під впливом чистих ідеалів – Істини, Краси і Блага, в основі яких лежить ідея Бога. Три види почувань, афектуючись ними, визначають духовну природу людини [11, с. 12 – 13]. Тому духовність – це вияв розумного й вільного духу на основі “зрощення вищих істин з нашим внутрішнім життям” [11, с. 17].

С.Миропольський, як і М.Пирогов, розглядає проблему духовності через поняття “бути людиною”, оскільки “люди народжені для того, щоб бути людьми”, тобто “розумними і свободними” [12, с. 109]. В іншому місці учений відзначає: “... не з кожної людини ми можемо сформувати вченого, художника, генія, але

кожна людина від природи отримує можливість бути людиною: виховайте же в ній людську гідність” [13, с. 319]. Сміслом людського буття є “глибокі істини віри” [14, с. 236], і завдання педагогіки полягає в тому, щоб людина на основі “служіння істині, добру і красі” [15, с. 36 – 38], спрямованості розуму до істини, а серця до добра [15, с. 21] піднялася в “область духовної, моральної свободи і богоподібність” [15, с. 37 – 41].

На думку педагога, “тільки самобутнє в істинно народному дусі” виховання сприяє розвитку в дітях почуття національної приналежності: “не гнутися під іноземну марку, чужий зразок, а розвиватися в народному дусі” [12, с. 332].

Можемо зробити висновок, що смислом буття людини, за С.Миропольським, є духовність як стан актуалізації “духовної і моральної свободи людини”, її “богоподібність”, як “спрямованість”, “служіння” людини глибоким “істинам віри”, служіння „істині, добру і красі”.

Найбільш значущим у пошуку смислових основ педагогіки, визначенні психологічних та педагогічних чинників актуалізації смислових аспектів людського буття є педагогічний доробок К.Ушинського. Учений ще в 1857 році у статті “Про користь педагогічної літератури” поставив питання необхідності пошуку смислових аспектів буття людини й на основі цього – мети виховання [16]. В іншій своїй праці вчений запитує: “... Що сказали б ви про архітектора, який, закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на питання, що він хоче будувати ... ? Те саме повинні ви сказати й про вихователя, який не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності” [17, с. 25]. Як вважає К.Ушинський, педагогіка прагне задовольнити найбільшу з потреб людства – його прагнення до вдосконалення самої людської природи, вдосконалення її душі і тіла. Ідеалом вдосконалення є “довершена людина” [17, с. 22], сутністю якої, на думку вченого, є “високе і святе” – дух [18, с. 291]. К.Д.Ушинський мав за мету створити педагогічну антропологію – цілісну, системну теорію становлення і формування людини. Він ділить її на три розділи: присвячені явищам тілесного організму, душевним і духовним явищам [19, с. 11]. Явища тілесного організму та

душевні явища вчений глибоко, системно, ґрунтовно дослідив у перших двох томах “Антропології”. Третій том, який мав бути присвячений духовним явищам, він написати не встиг. Тому теорія духовності людини педагогом не була розроблена, хоча саме духовні явища складають сутність людського буття. Але, незважаючи на те, що вчений не встиг завершити своєї праці, не визначився чітко й системно з проблемою духовності, на основі матеріалів, які він підготував для написання третього тому “Антропології”, аналізу інших його робіт, ми можемо побачити, як педагог визначав сутність та зміст поняття.

За основу для аналізу суто людських, духовних явищ, властивостей людини К.Д.Ушинський бере самосвідомість, яка є “джерелом розуму”, “відмінною ознакою духовних явищ”, “спільним коренем усіх духовних суто людських явищ” [20, с. 29]. З іншого боку, учений визначає дух як “високе і святе”, ідеал, який “нам зображений в особі спасителя” на сторінках Євангелія [18, с. 292]. А духовність – це “прагнення до ідеалу”, до “довершеної людини”, сутністю якої є “високе і святе” – дух. Іншими словами, духовність – це розвиток, вияв (актуалізація) духу на основі “прагнення” до ідеалу, до “високого і святого”. На жаль, це “аксіологічне протиріччя” повною мірою вчений вирішити не встиг.

Значне місце К.Д.Ушинський приділяв національним аспектам генези духовності, визначаючи основу, мету, напрям виховання “народним характером” [21, с. 107]. Особливого значення у формуванні особистості педагог надає рідній мові, вважаючи, що створена народом мова розвиває у людині дух [22, с. 271].

Підсумовуючи, зазначимо, що для педагогіки другої половини XIX століття поняття *духовність – це процес вияву, розгортання людського духу як самовизначення, розвиток особистості на основі божественних ідей істини, добра, краси.*

Серед характерних ознак генези поняття можемо назвати такі:

- залишаючись релігійною, парадигма духовності поступово трансформується, доповнюється секуляртивною сутністю та змістом, особливо на рівні екзистенційному;

- розширюється горизонт генези духовності, вона стає поняттям багатовимірним, багатоаспектним, багатогранним, але при цьому цілісно-синтетичним;
- духовність (дух) є синтезом трансцендентних і технологічних чинників, триєдністю ідей – істина, добро, краса; синтезом духовних сил особистості: розумових, почуттєвих, вольових;
- духовність (дух) є онтологічною сутністю, смыслом людського буття, а звідси й методологічною основою парадигми освіти;
- духовність (дух) людини є аксіологічною сутністю, яка визначається божественними ідеями істини, добра і краси;
- духовність (дух) є телеологічною сутністю, метою становлення “нової людини”, “істинної людини”, а звідси – метою виховання, освіти;
- актуалізація духу відбувається через процес самопізнання, самовизначення, самотворчості особистості;
- у педагогічній теорії та практиці відбувається процес зростання ролі національних аспектів генези поняття духовності.

Література

1. Сухомлинська О.В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм // Історико-педагогічний альманах. – № 1. – 2005. – С. 5 – 29.
2. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – С. 29 – 51.
3. Пирогов Н.И. Школа и жизнь // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – С. 198 – 209.
4. Пирогов Н.И. Быть и казаться // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – С. 91 – 98.
5. Цит. за: Демков М.И. Русская педагогика в главных ее представителях. Опыт историко-педагогической хрестоматии. – М., 1898. – 480 с.
6. Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. – М.: Изд-во Н.Чепелевского, 1865. – 272 с.
7. Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. – М., 1869. – 404 с.
8. Кузьміна С.Л. Філософсько-педагогічна концепція П.Д.Юркевича: Дис. ... канд. філос.

наук: 09.00.05. – К., 2000. – 206 арк.

9. Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Юркевич П.Д. Вибране. – К.: “Абрис”, 1993. – С. 73 – 114.
10. Гогоцкий С.С. Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – Ч.1. – К., 1879. – 111 с.
11. Гогоцкий С.С. Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – Ч.2. – К., 1882. – 85 с.
12. Миропольский С.И. Народная школа по идеям Коменского // Наша начальная школа. – 1873. – №2. – С. 102 – 146; № 4 – 5. С. 270 – 333; № 6. – С. 29 – 101.
13. Миропольский С.И. Практические советы неопытному учителю // Семья и школа. – 1874. – № 5. Кн. II. – С. 306 – 330.
14. Миропольский С.И. Воскресная школа и педагогический курс при Харьковской семинарии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1868. – № 138. – С. 217 – 245.
15. Миропольский С.И. Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе. – СПб.: Изд-во Скороходова, 1890. – 72 с.
16. Ушинский К.Д. Про користь педагогічної літератури // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 33 – 49.
17. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.4. – 518 с.
18. Ушинський К.Д. Педагогічні твори М.І. Пирогова // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 281 – 329.
19. Ушинський К.Д. Основні питання третього тома “Педагогічної антропології” // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.6. – С. 11 – 15.
20. Ушинський К.Д. Програма педагогіки для спеціальних класів жіночих навчальних закладів // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.6. – С. 23 – 29.
21. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 50 – 109.
22. Ушинський К.Д. Рідне слово // Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 268 – 280.